

University of Groningen

Enacting Devotion

van der Laan, Joanka

DOI:
[10.33612/diss.130758161](https://doi.org/10.33612/diss.130758161)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2020

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
van der Laan, J. (2020). *Enacting Devotion: Performative Religious Reading in the Low Countries (ca. 1470-1550)*. [Thesis fully internal (DIV), University of Groningen]. University of Groningen.
<https://doi.org/10.33612/diss.130758161>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Nederlandse samenvatting

Oefening baart kunst. Dit principe lag ten grondslag aan veel devotionele literatuur die aan het eind van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw in de Nederlanden geschreven en gedrukt werd. Met behulp van deze boeken konden lezers devotionele performances oefenen of instuderen. Ze namen de rol van toeschouwer maar vaker nog de rol van deelnemer op zich in de scenes die in woord en beeld werden opgeroepen. Dit proefschrift onderzoekt de mechanismen die ten grondslag lagen aan dit zogenoemde performatieve lezen ('performative reading'). Het gaat om een rijke verscheidenheid aan devotionele literatuur, voornamelijk gedrukte boeken, meer in het bijzonder postincunabelen, dus boeken gedrukt tussen 1501 en 1540. Dit materiaal is in het onderzoek tot dusver onderbelicht gebleven en afgedaan als 'vroomheidslectuur' bestemd voor 'eenvoudige gelovigen'. Deze studie laat zien dat die lectuur juist verre van eenvoudig was en leken gevarieerde mogelijkheden bood actief deel te nemen aan het religieuze leven.

De hoofdbronnen die worden besproken zijn allereerst de *Berch van Calvarien* en de *Devote meditatie*, korte boekjes die bedoeld waren om een virtuele pelgrimage naar Jeruzalem te beleven en Christus te volgen op zijn kruisweg. De *Fasciculus mirre* biedt een brede blik op de praktijk van de passiemeditatie. Niet alleen bevat dit werk een uitvoerige beschrijving van Christus' lijden, het biedt tevens een aantal handvatten voor de performatieve beleving daarvan. De *Geestelike boemgaert* is een allegorisch werkje dat door middel van een dialoog tussen de personages *Siel* en *Brudegom* de lezer gelegenheid biedt tot een persoonlijke identificatie met en verdieping in de Passie. De *Negen couden* is een verzamelwerk dat een aantal teksten bevat dat bedoeld was voor de meditatie op Christus' lijden, waaronder een die zich concentreert op de negen keren dat Christus het koud had. Naast deze anonieme werken komt men in dit proefschrift ook herhaaldelijk de naam van Godscalc Rosemondt tegen. Deze vroeg-zestiende-eeuwse theoloog, verbonden aan de Universiteit van Leuven, schreef meerdere korte devotiewerken. Hij is de auteur van het *Boecxken vander Biechten*, waarin hij uitleg geeft over de biecht en uitgebreid ingaat op het thema devotie. Dit boek schetst, samen met een tweetal religieuze handboeken, de anonieme *Kersteneuwe* en de *Kerstenspiegel* van Dirk Coelde van Münster, gedetailleerd de ideale omstandigheden waaronder goede devotie vorm kon krijgen. Naast deze acht titels worden ter ondersteuning nog naar andere titels verwezen, zowel handschriften als drukken. Ook heeft contextuele informatie over de bredere religieuze cultuur een plek in de analyses gekregen. Op deze manier wordt in dit proefschrift onderzocht hoe performatieve mechanismen in devotionele boeken de leeservaring van leken vormden en aldus bijdroegen aan hun emancipatie binnen de religieuze cultuur van de laatmiddeleeuwse stad.

Niet alleen het bronmateriaal zelf biedt nieuwe mogelijkheden voor de studie van religieuze leescultuur, de hier gevolgde benadering waarin de nadruk ligt op performance doet dat eveneens. Deze benadering, die wortelt in het vakgebied van de *performance studies*,

biedt verschillende voordelen bij de studie van devotionele literatuur, niet in de laatste plaats vanwege de grote populariteit van het toneel in de laatmiddeleeuwse samenleving. Door het gebruik van het begrip ‘performance’ is het mogelijk om de uiteenlopende doelen en het discours van devotionele literatuur beter in kaart te brengen. De titels in het bestudeerde corpus vragen lezers een ‘rol’ op zich te nemen en zich voor te stellen dat zij ‘personages’ zijn in het verhaal en vervolgens te bewegen, te handelen en te spreken zoals deze ‘personages’. Er treden mechanismen in werking die de lezer de ervaring geven live – hier en nu – aanwezig te zijn bij de gebeurtenissen die in de teksten beschreven en geïllustreerd worden. Ze geven de lezer als het ware een script, een draaiboek in handen met daarin zowel de gebeden die hij moet uitspreken als de choreografische instructies voor het bidden zelf, inclusief aanwijzingen voor de verbeelding van de scènes waarvan hij zich moet voorstellen getuige of deelnemer te zijn. Daarbij is er veel aandacht voor het ‘oefenen’, een term die vaak wordt aangetroffen in het bronmateriaal. Het is de bedoeling dat naarmate de lezer vordert in het lezen en oefenen van zijn script zich het materiaal zo eigen maakt dat het script uiteindelijk overbodig wordt. Voor dit verschijnsel biedt het concept ‘method acting’ een interessante dramaturgische parallel: net als een acteur wordt de lezer geacht zich intensief in te leven in de emoties, de ervaringen en de omstandigheden van het ingebeelde personage, opdat hij zich hiermee volledig kan identificeren. Bij dit alles wordt van de lezer voortdurend een actieve houding gevraagd.

Een studie van devotionele literatuur die vertrekt vanuit het perspectief van *performance studies* biedt een aantal aanvullende onderzoeksmogelijkheden. In de eerste plaats komt vanwege de vergelijking met het toneel de nadruk sterk te liggen op de ervaring. Omdat het bijwonen van en de deelname aan een performance een integrale zintuiglijke ervaring is, krijgen we scherper zicht op de mechanismen die ten grondslag liggen aan het ‘transformatieve’ karakter van devotionele literatuur. Deze boeken pogen de lezer immers mee te nemen in een volledig doorleving van het verhaal, waardoor diens identiteit en relatie tot God getransformeerd wordt. Daarnaast komt door aandacht voor performance de nadruk te liggen op het feit dat lezen een vaardigheid of zelfs een kunst is. De boeken verlangen van lezers een basisniveau in deze vaardigheid, maar beogen die vaardigheid ook verder te ontwikkelen. Het gaat dan niet alleen om een technische vaardigheid, maar eveneens om het aanleren van een bepaalde *habitus*, een specifieke manier van het kijken naar, integreren van en omgaan met religieuze kennis in het dagelijks leven.

Een term die meerdere malen terugkeert in dit proefschrift is ‘performance literacy’. Dit concept, ontwikkeld door de anglist Jill Stevenson, heeft betrekking op de interactie tussen de ervaring van toneelopvoeringen enerzijds en devotionele activiteiten anderzijds. Stevenson ontleent haar inzichten ten dele aan de neurowetenschap. Ze laat zien hoe het kijken naar toneelopvoeringen van invloed is op zowel de cognitieve functies als de fysieke ritmes van de toeschouwer, die als het ware in het lichaam blijven hangen en de daaropvolgende ervaringen beïnvloeden. Ook wijst Stevenson op het fenomeen spiegelneuronen, die geactiveerd worden als we naar anderen kijken: zelfs zonder

geobserveerde handelingen zelf uit te voeren, ‘spiegelen’ we de activiteit van de ander in ons eigen lichaam, in ons eigen brein. Toegepast op devotieele literatuur helpt dit concept te begrijpen hoe deze boekjes niet alleen inspeelden op reeds bestaande ervaringspatronen bij lezers, maar ook bijdroegen aan de vorming van nieuwe. Door hun actieve deelname in het performatieve leesproces deden lezers nieuwe ervaringen op die ze vervolgens meenamen naar en toepasten op andere terreinen van hun leven. Er was zodoende sprake van een permanente wisselwerking tussen het boek en andere devotieele media, andere devotieele activiteiten ook: beeldende kunst, toneel en processies, maar ook het urengebed en de liturgie.

De analyses in dit proefschrift zijn ten eerste gebaseerd op zorgvuldige bestudering van de boeken zelf, zowel van hun tekst als van hun materiële vorm, inclusief formaat, layout en de interactie tussen tekst en beeld. Daarnaast wordt aandacht besteed aan de omstandigheden van de lezer, waarbij ervan uit wordt gegaan dat die actief bij het leesproces betrokken was, met lichaam en geest, in een specifieke tijd en ruimte. Het leesproces bestond dan ook niet alleen uit het decoderen van de tekst zelf, maar ook uit alle andere activiteiten die voortvloeiden uit de omgang met het boek, zoals het kijken naar de afbeeldingen en/of kopjes, het gebruik van het boek als amulet, het meenemen van het boek op reis, naar het werk of naar de kerk. Ook de mentale opvoering van de inhoud van het boek vanuit het geheugen, zonder dat men toegang had tot het fysieke boek, kan als een vorm van lezen worden beschouwd. De meeste analyses zijn gebaseerd op het discours van de boeken zelf, maar, waar relevant en mogelijk, zijn deze onderbouwd met inzichten ontleend aan andere media of objecten die getuigen van performatieve leespraktijken die niet vanuit de boeken zelf gereconstrueerd kunnen worden.

De resultaten van deze studie worden gepresenteerd in drie hoofdstukken, georganiseerd rond drie hoofdthema's: ruimte, lichaam, geest ('space', 'body', 'mind'). Deze thema's geven het perspectief aan van waaruit de performatieve mechanismen in het materiaal worden bestudeerd. Hoofdstuk 2 analyseert verschillende dynamieken die we kunnen verbinden met het concept ruimte. Een terugkerend element is de manier waarop gelovigen worden uitgenodigd een actieve rol te vervullen binnen hun fysieke omgeving, waarbij ze het heilige karakter van een ruimte kunnen activeren door hun deelname aan de activiteiten lezen en mediteren. Door de manier waarop boeken de aandacht van hun lezers vestigen op ruimte, leerden lezers om met hun ruimtelijke omgeving te 'werken': dat ze door de ruimte konden bewegen alsof ze zich verplaatsten tussen heilige plaatsen binnen Jeruzalem of Rome. De boeken hielpen de kloof in tijd en ruimte te overbruggen en bekrachtigden de voortdurende verbindingen die gelovigen moesten maken tussen hun eigen leven en de gebeurtenissen in de heilsgeschiedenis. Het op- en uitvoeren van activiteiten in ruimte bracht de performance tot leven.

Hoofdstuk 3 gaat over het gebruik van het lichaam. Performances vragen om een zorgvuldig geordende choreografie, die in de boekjes gestipuleerd wordt door middel van instructies over het gebruik van het lichaam in specifieke houdingen, door bepaalde

handelingen of het vertoon van emoties. Deze instructies vormden een richtsnoer voor lezers door hen te laten zien hoe ze hun lichaamshouding, mimiek en gestiek konden inzetten om zich met Christus te identificeren en over zijn lijden te leren. Zo konden ze de ervaringskloof met hem overbruggen. Een nadruk op de inzet van de zintuigen tijdens het lezen hielp om de ingebeelde scènes nog toegankelijker en levendiger te maken. Het concept van performatieve ‘tegenwoordigheid’ wordt nader bekeken: de inzet van het lichaam werd erkend als een onmisbaar onderdeel van de praktijk van ‘aanwezig zijn’ in de verhalen.

Hoofdstuk 4 onderzoekt het corpus in relatie tot het thema ‘gemoed’ of ‘verstand’, in het bijzonder de cognitieve strategieën die meespelen tijdens de performatieve leesactiviteit en de taal die werd gebruikt om die te beschrijven. Door een beroep te doen op faculteiten en vermogens als de verbeelding en het geheugen, alsook door multimodaal lezen en het gebruik van metaforen werden ‘opvoeringen’ doeltreffend en ‘transformatief’. Door actief deel te nemen aan het leesproces kon de lezer-gelovige getransporteerd worden naar de wereld van het boek, waarbinnen hij de informatie en ervaring die hij op andere momenten en in andere situaties had opgedaan, kon inzetten om zijn performance vorm te geven en te verbeteren.

Door aandacht te schenken aan de performatieve aspecten van de religieuze leesactiviteit in de late middeleeuwen draagt deze studie bij aan een beter begrip van de rol die devotieele literatuur speelden in de levens van leken in de verstedelijkte samenleving van de Nederlanden. De titels in het tekstcorpus boden gelovigen de gelegenheid hun geloof individueel te beoefenen, thuis of tijdens hun werk. Hoewel de opzet en het formaat van veel van deze boeken kort en ongecompliceerd zijn, zijn de mechanismen die eraan ten grondslag liggen complex en hun effecten verstrekkend. Ze boden hun lezers nieuwe perspectieven voor de ontwikkeling van hun religieuze identiteit. Die was gebaseerd op oefening, op performance, op het praktiseren of letterlijk ‘uitleven’ van de voorschriften die in de titels beschreven stonden en die door voortdurende en regelmatige herhaling steeds verder geïncorporeerd of ingesleten raakten. Gelovigen werden opgevoed in ‘performance literacy’, die zich vanuit de boeken uitbreidde naar andere terreinen en activiteiten, zowel religieuze als niet-religieuze. Veel boeken beloofden ook grote beloningen aan hen die de devotieele praktijk serieus namen, in het bijzonder de beloning van een zalig bestaan in het hiernamaals en een gelimiteerd verblijf in het vagevuur.

Ofschoon alle boeken die in deze studie zijn onderzocht dezelfde nadruk op performance laten zien, zijn er nuances aanwijsbaar in de manier waarop die performance telkens wordt opgeroepen of vormgegeven. Wat betreft de uitwerking van de behandelde thematiek en de gebruikte mechanismen alsmede het beroep dat wordt gedaan op ruimte, lichaam en geest, vormen de onderzochte bronnen een breed continuüm. Het werk dat de meest uitgebreide instructies bevat over de kunst van de passiedevotie is de *Fasciculus mirre*, waarvan de anonieme Franciscaanse auteur zijn lezers bewust en expliciet begeleidt in de toepassing van gepaste en effectieve strategieën. Hij instrueert hen niet alleen grondig in

het hoe en wat van de passiemeditatie, maar laat hen ook zien hoe zij zelfstandige beoefenaars van deze kunst kunnen worden. De grote omvang van dit werk kan echter de toegang tot de performatieve inhoud enigszins hebben gehinderd.

Aan de andere kant van dit spectrum vinden we werken als de *Berch van Calvarien* en de *Devote meditatie*, die het uitvoeren van een virtuele pelgrimage faciliteerden door middel van een combinatie van instructies in de proloog, gebeden, aanwijzingen voor het bidden van Onzevaders en Weesgegrootjes, en de houtsneden die de kruisweg afbeeldden. Het handzame zakformaat van deze boekjes bood lezers de mogelijkheid om de oefeningen met regelmaat uit te voeren en ze te incorporeren in hun dagelijks leven, zelfs tijdens het werken. De lezers konden hun religieuze identiteit ontwikkelen door zich constant in hun verbeelding te verplaatsen naar het Heilige Land.

Dan zijn er nog werkjes als de *Geestelike boemgaert*, dat hetzelfde doel had als de *Berch van Calvarien* en de *Devote meditatie*, maar dat doel op allegorische wijze trachtte te bereiken. Het is enigszins atypisch in vergelijking met de rest van het bronmateriaal, aangezien het geen instructies voor specifieke devotionele handelingen of gebeden bevat. Maar het is wel illustratief voor de manier waarop de Passie van Christus toegankelijk werd gemaakt voor gelovigen, door het gebruik van beeldspraak die ook in de mystieke traditie werd gebruikt, namelijk de symboliek van Christus als bruidegom en de gelovige als de minnende ziel. Hiermee gaf het lezers een narratief waarmee ze hun performance konden conceptualiseren. De reis van *Siel* was een effectief model voor lezer-gelovigen door de manier waarop het ruimtes met elkaar verbond, het lichaam integraal in de oefeningen betrok en de actieve inzet van de geest verlangde. Inzichten uit de cognitiewetenschap kunnen helpen te begrijpen hoe lezers de acties die worden beschreven in de tekst en uitgebeeld in de houtsneden in hun denken en handelen konden spiegelen. Op deze manier namen zij de rol van *Siel* op zich, ontwikkelden zij ervaringsgerichte kennis van Christus' Passie, en ontvingen zij de troost, verzadiging en genezing die daaruit voortvloeiden.

Binnen het tekstcorpus is de *Negen couden* uniek in de manier waarop het lezers een grote variëteit aan devotionele oefeningen bood waaruit ze konden kiezen. Vanwege zijn materiaalselectie biedt dit boek een goede illustratie van de vele, schier onuitputtelijke manieren waarop de Passie voorgesteld en ter overweging en beleving aan lezers aangeboden kon worden. De auteur-verzamelaar laat zien dat hij één van geest is met Godscalc Rosemond. Die adviseert zijn lezers het meditatiemateriaal regelmatig te variëren, zodat de meditatieoefening nooit een bedroevende gewoonte of sleur kan worden. Het grootste deel van de teksten in de *Negen couden* is gericht op het begeleiden van lezers in hun persoonlijke identificatie en medelijden met Christus. Soms gebeurt dit door hen door de scènes van het lijdensverhaal te leiden en de aandacht te vestigen op specifieke aspecten, soms door op heel concrete manieren een verband te leggen met Christus' fysieke en mentale lijden, in het bijzonder door een lijst van de momenten of keren dat Christus het koud had. Deze technieken hielpen lezers om een specifieke rol te

incorporeren, waarmee zij hun begrip van de Passie konden vergroten en hun respons daarop konden oefenen.

Dat het grootste deel van het bronmateriaal gedrukte werken zijn, is van groot belang. In de late vijftiende en vroege zestiende eeuw ontstond er een bloeiende markt voor boeken die niet was gebaseerd op het principe van de individuele productieopdracht, zoals in de handschriftcultuur. In plaats daarvan werd het boekdrukbbedrijf gerund door commerciële drukkers, zakenlieden die probeerden hun product aan de man te brengen en daarbij goed letten op de vraag van hun lezers. In tegenstelling tot wat altijd is gedacht, opereerden deze bedrijven onafhankelijk en buiten het toezicht van religieuze instituten. De drukkers van de titels in het tekstcorpus waren leken, mannen (en soms vrouwen) die drukten voor hun medeburgers, leken zoals zijzelf. Met andere woorden, we zien een ontwikkelende markt van boeken die werden geproduceerd door leken voor leken.

De drukkers selecteerden materiaal waarvan zij dachten dat het commerciële succes zou hebben. Ze drukten een groot variëteit aan boeken, wat iets zegt over de grote vraag die moet hebben bestaan naar boeken die lezers de mogelijkheid verschaften devotionele performers te worden. Een groot aantal van de boeken die in dit proefschrift bestudeerd worden behoren tot de meest gedrukte titels uit deze periode. Maar zelfs deze vormen maar een klein onderdeel van het totale aanbod van religieuze literatuur dat op de drukpers werd gelegd. Lezers hadden dus een grote keuze waar het hun devotionele leesconsumptie betrof. Boeken waren eenvoudig toegankelijk en lezers konden precies die titels kiezen die aansloten bij hun mogelijkheden en wensen.

De performatieve leestechieken die in deze boeken werden aangeboden, hielpen leken hun devotionele leven zelfstandig vorm te geven en een actieve rol te vervullen binnen de (religieuze) stadscultuur, zonder tussenkomst van religieuze autoriteiten of instituten. De actieve en intensieve beleving van religiositeit waarop deze boeken aanstuurden, stimuleerden zo'n zelfde beleving van andere religieuze activiteiten. Het bestudeerde corpus verschaft ons zodoende belangrijke inzichten in de plek die devotionele literatuur innam in de laatmiddeleeuwse samenleving, in een periode van grote religieuze verandering.